

TASI JÓZSEF

„Zárás és nyitás az utolsó fejezetre?”*

KORSZAKVÁLTÁS PILINSZKY KÖLTÉSZETÉBEN
A HATVANAS–HETVENES ÉVEK FORDULÓJÁN

Törőcsik Marinak

Pilinszky János költészetében korszakváltás figyelhető meg a hatvanas–hetvenes évek fordulóján. A hatvanas években, *Harmadnapon* című kötetének megjelenése (1959) után a költő majdnem elhallgatott. Jól emlékszem a döbbenetre, amikor egyetemi hallgatóként a Kortárs 1963. februári számában a *Nagyvárosi ikonok* című Pilinszky-verset olvastam. Ez már a költészet határa, hogyan juthat tovább a költő? Több mint hét évig kellett várnom a válaszra. Közben 1970-ben megjelent a *Nagyvárosi ikonok* címet viselő Pilinszky-kötet a költő régi és új verseivel. Utóbbiak száma tizenkettő – megírásukra majdnem ennyi év állt rendelkezésére.

Aztán, hogy ismét egy emlékemre hivatkozzam, 1971. október 1-jén interjút készítettem Pilinszky Jánossal. Épp aznap jelent meg az Élet és Irodalomban hét (!) új verse. Megígérte, felolvass néhányat. A néhányból huszonhat lett és tudom, ez az eset – a felolvasás – nem rendkívüli; Czigány Györgynek később új kötete valamennyi versét felolvasta! Harmadik kötete, az ötvennyolc új verset tartalmazó *Szálkák*, 1972 őszén jelent meg. Tanulmányom azt vizsgálja, mi okozhatta Pilinszky költői megújulását és mi a véleménye magának a költőnek, illetve kortársainak e fordulatról. Az életmű-kiadás és az egyre gyarapodó Pilinszky-irodalom lehetővé tesz egy ilyen vizsgálatot. A készülő levelezéskötet bizonyára árnyalja, de talán jelentősen nem módosítja a költő korszakváltásáról jelenleg kialakítható képet.

Aki „keresztülment a falon”

Az *In memoriam Pilinszky* című emlékezőgyűjteményben érdekes vallomások olvashatók Pilinszky korszakváltásáról. Nemes Nagy Ágnes és Lator László egyaránt egyfajta felhígulásnak, nivócsökkenésnek látják Pilinszky költői megújulását.

Nemes Nagy három periódust különböztet meg költőtársánál. Az első a pályakezdéstől 1948-ig tart, a második, „a nagy, a költőileg legteljesebb” szakasz 1948-tól a hatvanas évek közepéig. Az ezt követő periódus eltér az első kettőtől: a költő életmódja s egyszerűsége megváltozott. Szerinte a *Harmadnapon* című kötet Pilinszky pályájának legnagyobb teljesítménye. „Később nemigen voltak irodalmi társai. Inkább más művészeti ágakkal került kapcsolatba. Kívülről nézve ez a harmadik korszaka volt a legmozgalmasabb, leglátványosabb; sok-sok, nemegyszer világhírű tanú beszélhet róla. [...] A remetéből világutazó lett, az aszkétából társaságkereső, a mezítlábasból nemzetközi szalonok prófétái jelenlévője. [...] Szinte-szinte a legnagyobb világirodalmi változásokhoz merném hasonlítani Pilinszky átalakulását.” Talán a legfájdalmasabb Nemes Nagy Ágnes számára, hogy gyökeresen megváltozott Pilinszky és az újholda-

* In.: *Pilinszky János Vattay Elemérnek*. Székesfehérvár, 1976. nov. 9.

sok kapcsolata: „Régi szellemi cellatársaitól, az újholdas csoporttól, de bármilyen régebbi szolidaritástól eltávozott.” A költőnő ezt így minősíti: „Érdekes pszichológiai eset volt ez, mondhatnám a pálfordulás egy fajtája.” Pilinszky fölfedezte a sikert. „Befutott a magyar ifjúság szívébe (majd további szívekbe), egy rendkívüli hiánycikket pótolva.” A sikerrel szemben azonban, örök gyermekként, védtelen maradt, „a visszacsatolásra már nem figyelt”.

Ide kívánczodik ellenpontozásként a *Szálkák* egyik korai kritikusa, Tamás Gáspár Miklós véleménye: „a költő megújulásának, hirtelenül fakadt versíró kedvének, váratlan termékenységének magyarázatát az olvasók nagy rokonszenvében, magyarul a sikerben is merem keresni. [...] Ő ugyanis bárki másnál többet törődik azzal, hogy helyesen értsék, és a művészi megformálás tökélyében, végtelen csiszoltságában, végső soron lecsupaszított egyszerűségében megmutakozó szeretetet fölfogják és áldozatát ne értékeljék, de hasznosíták.”

Pilinszky „áldozatát”, mint említettem, Nemes Nagy Ágneshez hasonlóan értékeli Lator László. Ő ugyan nem ítéli el költőtársa sikereit, bár rezignáltan véleményezi: „A világban való [újonnan szerzett] biztonsága átformálta alkatát és ez hatott az életművére is.” Úgy véli, hogy „az igazi Pilinszky a megtépázott, az izzó, az arkangyal-szerű Pilinszky volt, az *Apokrif*, a *Harbach* vagy *A szerelem sivataga* költője”. Szerinte is a *Harmadnapon* a költői pálya csúcса. „Az izzó szenvedély, amely líráját nagyra tette, a *Szálkák*tól kezdve nem érezhető, hanem inkább a filozófia és a teológia felé közelítő fogalmi közlésnek a jegyében fogantak ezek a művek, amelyek – teszi hozzá magyarázólag – lám kevésbé hatnak.”

Még egy gondolat Lator Lászlótól: Nemes Nagy Ágnes és Sárközi Márta egyenrangú partnerei és vitatársai voltak Pilinszkynek; később inkább rajongói akadtak, akik „úgy ülték körül, mint Krisztust az apostolai”. Nemes Nagy Ágnes is sokáig az hitte: a költő kirándul az „életbe”. Később rá kellett jöjjön: az eltávozás végleges.

Ugyanezt érezte Kondor Béla, aki a hatvanas évek végéig barátja lehetett Pilinszkynek. Eltávolodásuknak az volt az oka Bodnár György szerint, hogy Pilinszky élete meglódult, „kijutott abból a szűk élethelyzetből, amiben a Rákosi-rendszerben volt, kinyílt előtte a világ...” Kondor mintegy lemaradt s ezt – akár az előbb említettek –, rossz néven vette utolsó éveiben.

Az érem másik oldala tárul föl Törőcsik Mari és Maár Gyula vallomásából. Utóbbi rosszindulatú megjegyzésnek tartja, hogy Pilinszky elszakadt volna az újholdasoktól. Az igazság, véli, „inkább az lehet, hogy János volt az igazán átütő, világirodalmi szinten is jelenségként élő költő”. Törőcsik Mari ennél is határozottabban fogalmaz: „János keresztülment a falon. Nem levált róluk, hanem bizonyos értelemben túlnőtte ezt a kört. Igazán János tehetsége vívta ki azt, hogy az újholdasok tökéletesen sarokba szorított helyzetéből is állandóan fejlődjék. Ő soha nem volt provinciális helyzetben.”

„a költő, ihletének apálya idején”

Az elmondottakból – az utolsó két véleményt leszámítva az (is) következhetne, hogy Pilinszky a siker kedvéért felhígította költészetét. Lator László idézi is a korabeli gonosz pesti mondást: „Pilinszkynél a minőség átcsapott mennyiségbe.” Szerintem ez korántsem így van. Pilinszkynél, majdnem teljes költői elnémulása után látszólag váratlanul következett egy új, termékeny időszak, a kontinuitást hangsúlyozó, de mégis más jellegű költeményekkel.

Nézzük, mint élte át a költő, mit érzett majdnem-elhallgatása idején: „Kevés szá-
nalmasabb és tanácstalanabb lény van, mint a költő, ihletének apálya idején.” – írja
1974 szeptemberében, tehát amikor már túljutott ezen a korszakon, bár – s mi utódok
ezt is tudjuk –, már készülődött újabb, ezúttal végleges költői elhallgatása.

Vallomását így folytatja: „Míntha a világból visszahúzódna az éltető elem: esemé-
nyek, dolgok és emberek egyként értelmetlennek tűnnek a létezés gödrének fenekén.
Nehéz órák és nehéz napok ezek. S ki tudja, talán egy évig, talán egy öröklétig tarta-
nak?” Ugyane cikkében a reménység iskolájának nevezi a várakozás – mert ez a lényeg,
a várakozás! – periódusát s az ihletének újulását sóvárgó költőt a kapásra váró halá-
szokhoz hasonlítja.

Pilinszky több helyen is vall arról, hogy költői – csaknem – elnémulásának oka
a Simone Weil írásaival, filozófiájával, létértelmezésével való megismerkedése volt.
1963-ban, párizsi útján megszerezte Weil néhány kötetét. „Weil azért volt számomra
vakító élmény – mondta Tóbiás Áronnak 1969. július 26-án –, mert ő egy sokkal na-
gyobb és nehezebb anyagban teremtett csodálatos világosságot. Egy ekkora teljesít-
mény is példa – engem csak elnémíthatott.” Ugyanerről szól majdnem egy évtizeddel
később, a Maár Gyulának 1978 októberében adott interjúbán: „azt hiszem, hogy el-
némulásomban, a mélyebb elnémulásomban nagyon nagy szerepe volt éppen Weillel
való megismerkedésemnek. A legkevesebbet én 64 és 70 között írtam.”

Azt hiszem, Simone Weil egyszerre lebénító-felszabadító hatással volt a költőre.
Pilinszky többször is hivatkozik Simone Weil szépség-definíciójára: „a szépség egy la-
birintus – olvassuk egy 1969-es interpretációjában. – Sokan elindulnak benne. A leg-
többen menet közben elfáradnak, de akinek ereje van, az eljut a labirintus közepébe.
Ott Isten várja őt, elemésztí és kiokádja. Akkor kijön a labirintusból, megáll a labirin-
tus bejáratában, és az arra menőket szelíden befelé tessékeli.”

Véleményem szerint – tudván, hogy Pilinszky költői elhallgatásának és megújulá-
sának számos összetevője volt –, a hatvanas években a költőt a labirintus közepén talál-
juk, akár Jónást a cet gyomrában. És – maradjunk az idézett meghatározásnál – csak
miután Isten „kiokádta” őt, kezdődhetett új költői korszaka, áradhattak szinte partta-
lanul új költeményei – bocsáttassék meg e profán hasonlat –, akár Münchhausen be-
fagyott trombitájának hangjai, olvadás után...

„sakk-matt helyzetben vagyok”

Amikor – mint említettem – 1971. október 1-jén interjút készítettem Pilinszky
Jánossal, éppen hét új verse jelent meg az aznapi, másnapra dátumozott irodalmi heti-
lapban.

– Mi az oka e permanens ihletnek? – kérdeztem. Válasza érdekes megkülönböz-
tést tesz korábbi, mondjuk a *Harmadnapon* kötet többek által egyedül értékesnek vélt
és mostani, tehát 1971 őszén mintegy kiáradó új költői periódusa ihlet-háttéré között.
– „Talán épp az, hangzott a válasz, hogy azelőtt, érdekes, én présben írtam, egy ilyen
belső présben, bár azt a valamit, amit csiszolgatásnak neveznek, nem ismertem.” Ehhez
még hozzáfűzte: „Ha írtam, akkor mindig vadember módjára írtam.”

Nem lenne érdektelen egyik vallási-filozófiai jegyzetét felidézni a „prést” váratla-
nul föloldó szabadulásról/szabadságról, de eltérítene tárgyunktól. Pilinszky az interjú
során visszatért e fogalomkörre: „présben írtam, de talán túl nagy félelemmel, és egy
kicsit módszerem volt, hogy szerettem magamat sakk-matt helyzetbe szorítani.”

Tehát új fogalom bukkant fel, a *sakk-matt helyzet*. Ez egyik központi kategóriája Pilinszky költészetének, illetve saját költői módszeréről adott meghatározásainak. Természetesen különböző korszakaiban más-más jelentéssel ruházta föl e metaforát.

1965 októberében, Bózsöny Ferencnek adott interjújában bukkan fel először e kategória mint „áldásos zavar”, a hallgatásnak a költő által megszeretettebb formája, az erőgyűjtés ideje.

Londonban, 1967. augusztus 10-én Cs. Szabó László nyíltan rákérdez: „Miért írsz olyan keveset?” A költő válaszában hitet tesz a terjedelemtől-mennyiségtől független művészi érték mellett, majd így folytatja: „Én úgy vagyok, hogy valamiképpen sakk-partinak érzem; akkor lépek, ha lépni kell.”

1968 áprilisában Hornyik Miklósnak írja: „A művészetben egyedül a »megoldhatatlan«, a sakk-matt helyzet reményteljes.” Tehát itt szinte minden mást befed a születő új alkotás szinonimájaként használt sakk-matt helyzet.

Egy év múlva, Kovács Júliának adott interjújában magát az alkotót azonosítja – no nem a sakk-matt helyzettel, de a játszomával: „Minden költő egy-egy sajátos vállalkozás, egy-egy sajátos sakkjátszma, ebbe nagyon nehéz beleszólni, szüksége van a saját atmoszférájának, a saját sorsának a szép, nyugodt megteremtésére.” Azután személyesebb hangot üt meg: „Én nem építék életművet, akkor lépek, amikor úgy érzem, hogy ennek a lépésnek az én összefüggésben belül értelme van. Tulajdonképpen egy-egy költő úgy marad meg bennünk, mint egy nagy sakkjátszmának az emléke.”

Visszatérve az 1971-ben kapott interjúhoz, megkérdeztem, hogy mi a helyzet most, 1971 őszén a sakk-matt helyzettel. „Most én vagyok sakk-mattban – válaszolta Pilinszky –, anélkül, hogy sakk-matt helyzetbe hoztam volna magamat.” Ehhez hozzáfűzte: „Egyrészt bizonyos megkönnyebbedés szorított ide, bizonyos szerencse, az életemnek bizonyos jobbra fordulása, másrészt ez a korról jelentkezik, amit azelőtt nem ismertem. Azelőtt úgy éreztem, hogy egy kicsit áldozata vagyok a koromnak. Újabban – és ez a korról jön meg – az az érzésem, hogy én sokkal rosszabb vagyok, mint mások.” Lelkifurdalásai vannak, mondotta, olyan hibák miatt, melyeket mindenki elkövet, s amelyeken régebben könnyedén túltette magát. A konzekvenciát a kérdező vonta le:

- Most nem annyira áldozatnak, mint inkább bűnösnek érzed magad?
- „Pontosan.”

„az ingyenes indíttatás”

A bemutatott interjúrészlet kulcsot ad a *Szállkák*-kötet verseihez. A költő életének „bizonyos jobbrafordulása”: 1970 októberében, Poignyban egy költészeti szemináriumon Konrád György bemutatta Jutta Scherrer, német származású, Párizsban élő valástörténésznek. Néhány évig Jutta lett Pilinszky szerelme, kapcsolatukról fényképek, több száz levél és nem utolsó sorban számos vers tanúskodik. A *Szállkák*-kötet második verse a *Juttának* címet viseli, itt olvassuk azt a mondatot, melyből a könyv címe ered: „Elalélok, / és a szállkák fölriasztanak.” Áttételek nélkül vall kettejük kapcsolatáról az *Azt hiszemben*, a „szeretet tériszonyá”-ról és „kicsinyes aggodalmá”-ról, a tér és idő által közéjük emelt „súlyos buckák”-ról s összetartozásuk vibráló reményéről. (Kocsis Zoltán, aki egyaránt ismerte Juttát és Pilinszky utolsó szerelmét, Ingridet, érdekes párhuzamot von a két nő között: „Jutta Ingridhez képest egy rossz értelemben vett királynő volt vagy hercegnő, aki mellett Jancsi egy lakáj lehetett csak. Ingrid a párja volt Jancsinak.”)

Pilinszky életének jobbra fordulásához tartozott még 1970-es, féléves nyugat-európai útja, melyhez Gabriel Marcel francia filozófus és író jóvoltából jutott. 1971 júliusában felszabadító hatással volt rá Robert Wilson Párizsban látott színműve, *Le regard du sourd* (A süket pillantása). Ennek következménye lett későbbi termékeny barátsága Sheryl Suttonnal; véleményem szerint utolsó évei drámái, opera-szöveggönyvei írásához is sok bátorítást kapott e sajátos totális színháztól. A *Szálkák*ban Robert Wilsonnak ajánlotta a *Kőfal és ünnepélyt*, az előadás hatására írott *Bűn és bűnhődést* később Sheryl Suttonnak dedikálta. Ide tartozik, hogy az eltelt mintegy nyolc év során Simone Weil kezdeti bénító hatása megszűnt, sőt ellenkezőjére változott.

Továbbá, Pilinszky – mint századunk oly sok nagy alkotója – Párizsban döbönt rá, hogy magyarnak, kelet-európainak született és a népművészet kell irányítsa költészetét. Párizsban részt vett egy ortodox húsvéti misén. Ez reveláló hatással volt rá. „Itt éreztem át [...] – vallja erről Czigány Györgynek –, hogy az a kultúra, ahol én felnőttem, és amit a magaménak érzek, és amit végtelenül szeretek, tulajdonképpen a kultúra istállója. Nálunk teljesen mást jelent az idő, nálunk jelen van még a népművészetnek az időtlen – Isten istállójára vagy a kultúra istállójára emlékeztető – atmoszférája, olyan értékekkel, a gyöngédségnek, a szépségnek, a tisztaságnak, mondjuk azt, a szolgáltatnak olyan jegyeivel, amit többé már nem fogunk tudni megismételni.” Pilinszky, bár sohasem volt népi író, az ehhez való hűséget magára nézve kötelezőnek tartja. „Amikor a költészetem elérkezett egy bizonyos intellektuális zsákutca-félébe – folytatja –, amire egyesek azt mondták, hogy mallarméi zsákutca, akkor eltűnődve ezeken a dolgokon, megpróbáltam nagyon könnyű kézzel írni és rábizni magamat ennek a sokkal ősbibb és tudatosabb kultúrának a sugallatára.”

Ezekben az években a költő, akár a kései József Attila, szembesül gyermekkorával. Nemcsak a kései szerelem „gyermekké tettél” kárhuzatos kegyelme révén, bár bizonyára az is belejátszik. Többször is hangsúlyozza, hogy a nyelvet agysérült nagynénjétől tanulta, a *Szálkák* verseiben megjelennek a fiatal prostituáltak, akikkel – egyik nagynénje zárda-nevelőintézetében – az édent vélte kisgyermekként megtalálni (*Monstrancia*). Ez a visszakapcsolás az egyik oka költészete megváltozásának. Parancs Jánosnak mondja 1972. október 18-án: „azoknak az élete érdekel ma már igazán, akik nem tudnak önmagukban történelmet adni, akik nem tudnak kifejeződni – az emberiségnek ez a száraz, elhagyatott, erőtlen, majdnem nyelv nélküli rétege. Hát mondjuk ezért szeretem ezeket a prózaverseket, ha ezek azok, de ide engem semmiképp se egy pusztán esztétikai lázadás, vagy manifesztum, vagy meggondolás vezetett.”

Összegezhetjük akár egy vagy két szóban Pilinszky új költői korszakának kiváltó okait: *kegyelem és ingyenes indíttatás*.

A kegyelem állapotáról köteteinek szerkesztője, Domokos Mátyás szavait idézem: Pilinszky a versírás során „kegyelmi állapotba került, de a kegyelmi állapot ténye és a leírás ténye nem esik mindig egybe. Pilinszkynél sem mindig esett egybe. De itt van a *Szálkák*kal bekövetkezett változásnak a belső lényege: ő úgy érezte, hogy ott ez a kegyelmi állapot és a leírás állapota egybeesett. Ha elfogadjuk, hogy valami démon vagy angyal vagy múzsa súg a költőnek, akkor ő a *Szálkák* kötet anyagával tudta ezt a súgást papírra vetni. Korábban nem.”

Pilinszky a költői gyakorlatról tartott előadást 1970 tavaszán, tehát még saját „ihletének apálya idején”. Itt elengedhetetlen egy hosszabb idézet e nagyon fontos szövegből. A költői gyakorlat szerinte „távrolról se az adott világ, vagy a szerzett ismeretek valamiféle poétikus műfordítása. Ellenkezőleg. Hasonlóan a teremtéshez, minden alko-

tás valamiképpen a semmiből ered, Isten alázatának a semmijéből. Ha konkrét élmény is a mozgatója, a költőnek az írás első várakozásában és mozdulatában mindent, még élményét is el kell felednie. Csak üresen várakozó lapra kerülhet valóságos szöveg. Csak az ilyen várakozás csendjében jelenhet meg az első, élményen túli, kreatív indíttatás. Ez sokszor egy szó, olykor egy kép megfeythetetlen és érthetetlen erejű ösztönzése, amiben azonban nem lehet nem bizakodnia, nem lehet nem hinnie a költőnek. A szemlélyes *munka* egyedül ezután az *ingyenes indíttatás* után következhet.”

Ugyanezt mondja 1974. május 12-én: „a nagy tettekben és fölismerésekben mindig túlteng az ingyenesség. [...] Egy közepes vagy rossz regényt irtóztató fáradság lehet megírni, mivel ez csakis önerőből lehetséges. De egy remekmű tulajdonképpen önmagát írja, s alkotójának – azt nemernem mondani – csak a ceruzát kell tartania hozzá.” Pilinszky szerint az *ihlet* és *sugallat* voltaképp az ingyenes indíttatás szinonimái.

„szigeteket írok és közben ott a tenger”

E tanulmányban nem elemezni kívántam Pilinszky költészetét, csupán tettenérni őt a korszakváltás kegyelmi állapotában, az ingyenes indíttatás kellős közepén. Természetesen a művekről is szó esett, nem csupán írásuk okáról és körülményeiről. Véleményem szerint Pilinszky *Utószó* című verse nemcsak az *Apokrif*, de egyben költészete második korszakának is az utószava. Maga a *Nagyvárosi ikonok* ciklus a mind rövidebb versek, illetve/és a teljes elhallgatás felé vezet. De a ciklus időben is utolsó, 1968. és 1970. között írt darabjai (*A hóhér naplójából*; *Merre, hogyan?*; *Szent lator*) a harmadik korszak előhangjaként vagy akár nyitányaként is olvashatók. A *Merre, hogyan?*-ban a *Nagyvárosi ikonok* „örökvizes monstrenciája” összetört szentségtartóként tér vissza, de – és ez a váltás biztos jele! – olyan töredék/törmelék ez, amelyben a tenger hömpölyög!

Pilinszky költői megújulásából a *Szálkák* (1972) mellett még két új kötetre – *Végkifejlet*, 1974 és *Kráter*, 1976 – futotta. A költő a hetvenes évek közepén elhallgatott. 1978-ban megismerkedett Ingrid Ficheux gitárművésszel, akivel két év múlva egyházi házasságot kötött. Már idéztem Kocsis Zoltánt, aki szerint Ingrid volt az első nő a költő életében, aki minden szempontból illet hozzá. Ugyancsak Kocsis Zoltán figyelmeztetett, hogy Pilinszky, bár nem írt 1975 után verset, így Ingridhez sem, de *Válogatott művei* 1978-as kiadásában az 1948-as *Mire megjössz* című költeményét „utólag” *Ingriidnek* ajánlotta.

Elképzelem, mi történhetett volna, ha Pilinszky nem hal meg viszonylag fiatalon. Ez esetben hallgatása éveit után egy újabb lírai korszaka, költői megújulása is bekövetkezhetett volna! Talán prózairó korszaka, mely engem tömörségével, présbeszorított-ságával a *Harmadnapon* nagy verseire emlékeztet, szóval e korszak lezárulása ismét erőt adott volna a lírikusnak.

Talán.

E feltételezés nem egészen légből kapott. Pilinszky 1978. december 11-én így vallott Szilágyi János mikrofonja előtt: „amíg a tudós egyre többet akar tudni, az író újra és újra semmit se akar tudni. Tudniillik ez az az út, hogy újra, elsődlegesen tudja kitapintani azt amiről ír [...], valószínűleg a hallgatásaim ezért vannak. Én szigeteket írok és közben ott a tenger, és hát legalábbis idáig nem várakoztam hiába, mindig megjelent ez az új sziget.” Krassó Lászlónak 1980. június 16-án nyilatkozott. Hosszú ideig nem írt (verset), de nem bánja. Szerinte „Shakespeare esetében a legnyilvánvalóbb, hogy hir-

telen a csúcson elnémul, és nincs tovább. [...] Majdnem úgy mondanám, hogy egy életműnek akkor van vége, ha fejünkre esik egy téglá. Ez történt Schuberttel, Mozarttal és ezt történt József Attilával, és az életművüket egyáltalán nem érezzük befejezetlennek.”

Még sokáig folytathatnám. Idézhetném például Lator Lászlót, aki szerint Pilinszky, aki „a hatvanas években megváltoztatta költészetét és egy modern, nyugat európai nyelvet hozott létre, idővel ezt az új, fogalmi költészetét is felélte.”

Magam inkább Pilinszkyvel tartok. A költő szigeteket írt. *A Szálgák – Végkifejlet – Kráter összefüggő szigetvilág*. Aztán..., az élet (és a mű) véget ért a következő sziget elérése előtt.

(A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusra [Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.] készült előadás.)

IRODALOM

Pilinszky János: *Összegyűjtött művei. Beszélgetések*. Szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat és a jegyzeteket készítette, az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1994.

Pilinszky János: *Összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek. I–II*. Szerkesztette, a szöveget gondozta, a mutatókat készítette és az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1993.

Pilinszky János: *Összes versei*. Szerkesztette, a szöveget gondozta és az utószót írta Hafner Zoltán. Bp. 1996.

Pilinszky János: *Szálgák*. [Versek] Bp. 1972.

Pilinszky János: *Válogatott művei*. Szerkesztette Domokos Mátyás. Bp. 1978.

In memoriam Pilinszky. Összeállította és az interjúkat készítette Bogay Katalin. Bp. (1989.)

Ezüstkönyv 1969–1993. Tatabánya, 1994. (Új Forrás Könyvek 20.)

Tamás Gáspár Miklós: *A teória esélyei*. Bukarest, 1975.

